
Илиана Борисова-Кацарова

ЗАПАДНАТА ПОРТА НА СЕРДИКА – ЗА МИНАЛОТО И БЪДЕЩЕТО

История на проучванията

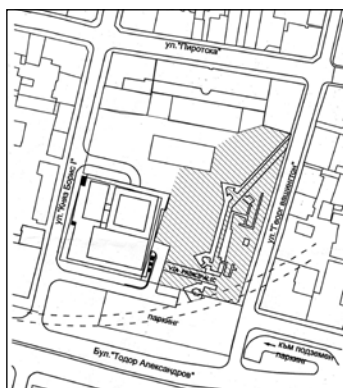
Археологическият обект „Западна порта на Сердика“ се намира в централната част на столицата на Република България – София (Обр. 1.). Археологическото проучване на обекта до момента протича в два етапа – първият – в периода 1974–1980 г. и вторият – от 2011 до 2014 г.¹ Междувременно, по време на изграждането на различни инфраструктурни обекти в периода 1980–2010 г. в района на Западната порта са били провеждани археологически наблюдения, но резултатите от тях не са били публикувани. На юг от обекта е построен паркинг за автомобили с надземна и подземна част, а на Запад – католически храм/катедрали и друг подземен паркинг.

Откритията.

През първия етап от проучванията са разкрити части от укрепителната система на града – порта с една кула (северна), части от куртината, една триъгълна кула, протейхизма. Откритият строителен надпис указва времето на построяване на първата крепостна стена². Разкрити са елементи от градоустройството в тази част на града – участъци от сгради, включително западна фасада на монументална сграда, наречена „базилика“, една сграда *extra muros*, интерпретирана като митница. Археологическите структури са датирани

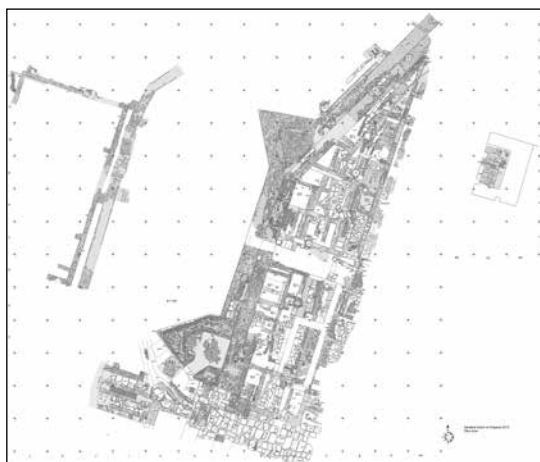
¹ През първия период разкопките са проведени от екип от Музея за история на София под ръководството на Магдалина Станчева. Подновеното проучване се осъществява от екип от СУ „Св. Климент Охридски“ и НАИМ-БАН. Ръководството се осъществява от автора (СУ „Св. Климент Охридски“) и д-р Андрей Аладжов и заместник-ръководител Снежана Горянова (НАИМ-БАН).

² М. Станчева, *София от древността до нови времена*. София 2009, 40-41; IGBulg. V, N 5668 (*Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, edidit G. Mihailov, volume V (Гръцките надписи намерени в България, том V. Новооткрити надписи, допълнения и поправки)). София 1997, 307.

Обр. 1 – Местоположение на обекта.

Сл. 1 Локация обекта

Обр. 2 – Общ план на обекта (2014)

Сл. 2 Општи план (2014)

в периода от IV до VI в. Повечето архитектурни останки са останали видими на терена, а т. нар. митница е консервирана и експонирана в пространството под терасата на католическата катедрала.

Вторият етап от археологическите проучвания даде възможност да бъдат прецизирани датировките и интерпретациите на вече разкритото, да бъде извършена детайлна документация и да бъдат направени нови открития в тази част от римския и ранновизантийски град Сердика (Обр. 2).

Укрепителна система. Многобройни разкопки в различни части от София през годините са дали възможност да бъдат установени основните периоди на издигане и поправки по крепостните стени, но редица въпроси остават дискуссионни³. Както споменах, изграждането на първата крепостна стена попада във втората половина на II в. (Обр. 3). В по-късен период (от втората половина на III, вероятно още след готските нашествия и през IV в.), са осъществени поправки по стената и тя почти по цялата си дължина е изградена наново в *opus mixtum*, върху същите основи. В площта на обекта попада една чупка в трасето на крепостната стена, в посока североизток. Установено беше, че чупката е заложена в оригиналния план на стената и тя не заменя по-ранна стена, продължаваща направо и оформяща правилен четириъгълен план на укреплението⁴. Там, вероятно през IV в., е изградена триъгълна кула.

Все още стои открит въпросът за вида на първата крепостна порта. До ок. 8 м северно от портата, крепостната

стена е широка до 4 м. В източното лице личат запазени тухлени стъпала, вероятно водещи към площадка над портата. Запазеният участък от стената преминава в северната страница, оформяща прохода на портата. Ъгълът и страницата са изградени от тухли. Под тухлената част на страницата има цокъл

³ Ст. Бояджиев, *Архитектурният образ на Западната порта на Сердика през II и IV в.* // ПТГУЕ. *Studia in honorem Prof. Ivani Marazov*. С. 2002, 571 – 580.; Ст. Бояджиев, *Сердика*, - in: Римски и ранновизантийски градове в България. Том I, ed. Р. Иванов, София, 2002, 125-180; И. Борисова-Кацарова, *Бележки върху укрепителната система на Сердика (Нови данни от района на Западната порта на града)*. - Сердика-Средец-София, т. VI (Сборник в памет на Магдалина Станчева), 51-66, под печат.

⁴ С. Бобчев, *Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години* - Сердика, том 2, 54, обр.6.

от каменни блокове. Той стъпва върху по-ранен зид със същата посока (И – З), датиран в първата половина на II в. (Обр. 4). Предположението, че портата е била оформена като порта-кула, без издаващи се напред отбранителни кули⁵ може да бъде прието, но с колко прохода е била портата, на този етап от проучването не може да се каже.

На ок. 4 м западно от сега съществуващата порта, през 2014 г. беше проучен широк до 1, 60 м зид, който е бил разрушен при строежа на петогълната кула към последната порта. Не изключваме вероятността във втората половина на III или началото на IV в. към портата да е бил добавен нов обем (Обр. 5). В същия период, на ок. 4-5 м западно от този зид е бил прокопан ров (Обр. 6). В рова е проучена и част от масивна дървена конструкция със запазена ширина ок. 4 м и дебелина 0, 25 см, силно нарушена от модерни деструкции. Болшинството от материалите, открити в насипа над улицата и в рова, са от IV в. На запад ровът достига до по-късно изградената протейхизма (част от следваща отбранителна стратегия). Предполагамата ширина на рова е ок. 5 м, а дълбочината – до 2 м.

Към крепостната стена от II в., поправяна и променяна в III/IV в., в по-късно време е долепен допълнителен укрепителен пояс – втора стена, с дебелина 1, 80 м, стъпваща върху външния банкет на по-ранната (Обр. 7). В суперструкция тя има цокъл от големи, преупотребени архитектурни детайли. Във височина и тази стена е изградена от тухли, споени с хоросан с високо съдържание на счукана строителна керамика. В литературата съществуват две мнения за времето на построяване на тази стена – средата/втората половина на V в.⁶ и VI в. – времето на Юстиниан Велики⁷. Второто мнение има повече привърженици, но то се основава главно на писмени свидетелства и паралели от други места и по-малко на археологически наблюдения в Сердика. В опит да получим информация за времето на изграждане на тази стена, направихме сондаж в СИ част на обекта, където имаше запазени малка част непроучвани в миналото пластове⁸. Установено беше наличието на широк до 3 м строителен изкоп, запълнен след приключване на строежа с хоросан и фрагментирана строителна керамика. Бяха открити и следи от дървена конструкция – строително скеле, от кръгли и четиригълни дървени стълбове (Обр. 8). В строителния изкоп бяха открити повече от 50 монети, сечени в средата на V в. Монети от VI в., които категорично да могат да бъдат свързани с изкопа,

Обр. 3 – Крепостни стени II – IV в.

Сл. 3 Бедеми II – IV в.

⁵ Ст. Бояджиев, *Сердика* - Римски и ранновизантийски градове в България. Том I, ed. Р. Иванов, София, 2002, 133.

⁶ Ст. Бояджиев, *Сердика* - Римски и ранновизантийски градове в България. Том I, ed. Р. Иванов, София, 2002, 132.

⁷ М. Станчева 2009, цит. съч., 94-95.

⁸ И. Борисова, С. Горянова, *Западна порта на Сердика* – Археологически открития и разкопки за 2014, С. 2015, 508-511.

Обр. 4 - Северна страница на пропугнакулума, поглед от Север (кв. E2/F2)

Сл. 4 Северна страна пропугнакулума, поглед са Севера (кв. E2/F2)

Обр. 5 – Преправка на портата през IV в. (?)

Сл. 5 Преправке на капији у IV в.

не бяха открити. Проучено беше и малко тухлено съоръжение с четириъгълна форма и следи от горене във вътрешността му – вероятно огнище. То е изградено от тухли с различен формат, без спойка. Следите от горене от вътрешната страна подсказваха, че съоръжението не е било използвано продължително време. То беше открито загрупано с камъни. Единствената монета, открита в него, е на император Марциан (ср. на V в.). Вероятно това е било временно съоръжение, обслужвало изграждането на стената. Материалите, открити при петогълната кула, които

можем за свържем с времето на нейното изграждане и разрушаването на по-ранния зид, свързан с портата, също са от V в. Тази информация, както и други наблюдения, направени на обекта, а и на други места в Сердика⁹, ни навеждат на мисълта, че арх. Ст. Бояджиев е бил прав в своето датиране на тази крепостна стена, а именно, средата на V в., непосредствено след хунското нападение над Сердика. Портата от този период е с един проход, оформен със страници от четириъгълни каменни блокове, защитавана от две петогълни кули. Южната кула все още не е разкрита (Обр. 9).

Не по-рано от средата на V в., на 20 м западно от крепостната стена, е изградена протейхизма – допълнителен укрепителен пояс, който изглежда е обхващал изцяло първоначално укрепената площ. Проследени са повече от 60 м от нея в рамките на обекта още в първия период на археологическото проучване (1974 – 1980 г.)¹⁰. Тогава тя не е била датирана с точност. За съжаление, в този участък не са достигнали до нас културни пластове, които можем да свържем с времето на нейното изграждане. В този период крепостният ров

вече не е функционираше. Основите ѝ са широки до 1,60 м и трасето ѝ повтаря това на крепостната стена. През последния археологически сезон (2014 г.) бяха разкрити два контрафорса от външната ѝ страна, на разстояние ок. 14 м

⁹ И. Борисова-Кацарова, *Бележки върху укрепителната система на Сердика (Нови данни от района на Западната порта на града)*. – Сердика-Средец-София, т. VI (Сборник в памет на Магдалина Станчева), 51-66, под печат.

¹⁰ М. Станчева, К. Рогова, Ст. Медарова, Ст. Станилов, арх. Ю. Фърков. *Разкопки в Сердика*. – АОР за 1975 г. С. 1976, 45-46.

един от друг. Изглежда ми приемлива хипотезата, че тази стена принадлежи на същата отбранителна концепция, към която е и удебеляването на първоначалната стена на града и е построена едновременно с нея, т. е. след средата на V в. Но доколкото нямаме сигурни археологически доказателства за това, не можем да отхвърлим и възможността тя да е издигната по времето на император Юстиниан Велики.

Обр. 6 – Ров пред крепостната стена

Сл. 6 Ров испред бедемског платна

Градоустройство, улична мрежа, водопровод и канализация.

На този обект няма запазени цели инсули. Това, което откриваме, са само фрагменти от сгради и интерпретацията на функциите им е силно затруднена.

Проучването на участъци извън укрепената площ доказва, че преди средата на II в. застроената площ на града е била по-голяма от по-късно укрепената. Пластовете, които отнасяме към този период имат специфична структура и химически състав на седимента, който позволява запазването на дървесина в сравнително добро състояние. Разкрити са основи, изградени от речен камък със спойка от хоросан с много високо съдържание на пясък. Във височина вероятно са били изградени в глинобитна техника и/или кирпич. Откритите останки от дървесина вероятно принадлежат на огради и други дървени конструкции.

Установено беше, че при строежа на първата стена са били разрушени сгради, принадлежащи на тази по-ранна градоустройствена концепция.

Изглежда, че през втората половина на II в. пространството до ок. 4 м източно от крепостната стена е останало незастроено. Проучени са части от сгради, които можем да отнесем към III в. Характерно за тях е, че спойката в градежа им е от хоросан с високо съдържание на пясък. Ъглите им са изградени от тухли. След средата на III в. и през IV в. върху тях са построени други сгради, от които са запазени каменни основи и малка част от суперструкцията. Споменатите постройки са загинали при пожари – запазени бяха следи от дървените конструкции на покривите, които са били покрити с керемиди.

В южната част на обекта, през V и VI в. се развива архитектурен комплекс, който достига до крепостната стена. Той е проучван през първия период от разкопките на обекта (1974 – 1980). Към него принадлежат колониади, вътрешен двор с каменни плочи и една тухлена апсида с неясно предназначение. Голяма част от комплекса остава под улицата в източна посока. В западния профил, под основите на модерните сгради се вижда дебел пласт с деструкции, рухнали тухлени стени и мраморни колони. Можем да допуснем, че това разрушение е станало по време на земетресение в края на VI в.

Обр. 7 – Ранната и късната крепостна стена

Сл. 7 Старији и млађи бедем

Обр. 8 – Следи од строително скеле

Сл. 8 Трагови од граѓевинске скеле

Една от сградите, проучвана в периода 1974 - 1980 е наречена „Жилището на офицера“¹¹. Поради близостта ѝ до Западната порта и богатата стенописна украса върху една от стените, е предположено, че тям е живяло лице с висок военен сан. Датирана е в VI в., но беше установено, че под нея има по-ранни сгради от V и IV в. Тъй като пластове, с които някои от заварените на обекта зидове са свързани, вече не съществуват, датировката и интерпретацията на част от най-късните структури е затруднена.

Но става ясно, че и в тази част на обекта е имало голям архитектурен ансамбъл, който е достигал до самата крепостна стена. През V в. под южния зид на сградата от VI в. е имало кладенец, изграден от камъни, дълбок повече от 4 метра. През 1978 г. е разкрита монументална фасада на сграда, с две стълбища от запад и началото на друго на северната стена. Тя е интерпретирана като базилика¹². През 2012 г. беше установено, че сградата е имала и по-ранен период на обитаване и тогава подът ѝ е бил застлан с полихромна мозайка, която беше докладвана тук миналата година¹³. Анализът на орнаменталните композиции, стратиграфската ситуация и археологическите материали ни дават

основание да датираме този период и мозайката в първата половина на IV в. – времето на император Константин Велики и неговите преки наследници. На базата на разгледаните паралели допускаме, че по това време сградата е изпълнявала функциите на резиденция, а по-късно, през V или VI в. може да е била трансформирана в базилика (за последното всъщност нямаме никакви преки археологически данни, освен монументалния характер на сградата).

Улична мрежа. В периода 2011 – 2013 г. бяха проучени ок. 16 м от *decumanus maximus* с крайна дата VI-начало на VII в., по-ранен *decumanus* с датировка II-IV в. и *cardo* от първата половина на II в. Още в началото на подновеното проучване стана ясно, че при първите разкопки е достигната настилка на *decumanus maximus*, функционираше поне до края на VI в., но

¹¹ М. Станчева, 2009, цит. съч. 100.

¹² М. Станчева, *Разкопки в София* – Археологически открития и разкопки през 1978, XXIV Национална конференция гр. Пазарджик (резюмета на докладите), София 1979, 93.

¹³ I. Borisova-Katsarova, *A Newfound Late Roman Mosaic from Serdica*.- НИШ И ВИЗАНТИЈА XIII, „Стефан Немања између истока и запада“, международен научен симпозиум, Ниш 3-5 јуни 2014, 87-96.

той не бил документиран и никога не е бил публикуван. Настилка от големи каменни плочи от същия период е регистрирана и в северната половина на обекта, пред т. нар. Базилика, но тя е в силно нарушен вид и не може да се установи първоначалната ширина на улицата, доколкото интерпретацията на тази настилка като улична може да бъде сигурна.

Обр. 9 – Порта и кула от V-VI в.

Сл. 9 Капија и кула из V-VI в.

Късният decumanus maximus.

Настилката на улицата е от големи четириъгълни сиенитови плочи с неправилна форма. В източната част на обекта е участъкът с най-голяма запазена ширина на улицата - 6, 5 м. Там са запазени и три бордюрни блока от север. Те лежат върху фундамент от камъни, споени с хоросан. Ширината на бордюра достига до 1 м. Ако приемем, че и от юг е имало същия бордюро, то ширината на улицата би трябвало да е ок. 7,50 - 7,60 м – колкото е измерена и в други участъци от града¹⁴. В пространството на пропугнакулума улицата е широка 4 м (Обр. 10).

Единадесет монети са открити върху плочите от настилката и между тях. От тях две са датирани в V в., две от времето на император Фока (603-605), останалите са от първата половина на VI в. (Анастасий, Юстин I и Юстиниан I).

Ранен decumanus. Извън портата, до ок. 15 м западно, е проучена по-ранна улица – *decumanus*. За първи път е регистрирана в кв. G2 и H2, под каналите извън портата, функционирали последователно през V и VI в. (2011 г.). През 2013 - 2014 г. бяха разкрити още 4 м от дължината на тази улица, в кв. I2/I3. Ориентацията ѝ съвпада с тази на късния *decumanus maximus*. Ширината ѝ е 6, 15 м заедно с бордюрите, а настилката заема 4, 5 м. Настилката е от големи каменни блокове, положени върху подложка от дребни камъни. От двете страни на настилката има дълбоки фундаменти от речни камъни, споени с хоросан. Не бяха открити бордюрни блокове. Както от север, така и от юг, са открити каменни основи за тухлени стълбове, на разстояние 3, 50 м (от С) и 4, 10 м (от Ю) един от друг. В средата на улицата има прецизно изграден канал (Обр. 11).

Улицата е разрушена на ок. 14 м западно от портата от прокопаният през IV в. ров. Плочите от настилката бяха достигнати под няколко пласта чакъл/баластра, пясък и земна маса. Монетите, открити в тях са от II до IV в. Ситуацията подсказва еднократно натрупване и повдигане на общото ниво

¹⁴ В. Динчев, *Към характеристиката на градоустройството на Serdica*, - Археология, 1, 2011, 61-77.

Обр. 10 – Decumanus Maximus VI в.

на терена. Това може да се е случило по време на прокопаването на рова пред крепостната стена, паралелно с промените в обема и формата на портата през този период.

Cardo. Кардото също е регистрирано за първи път през 2011 г. в кв. E2-E3. През 2013 г. кардото беше проследено до ок. 30 м на север в кв. С7. Настилката е изработена е от големи каменни плочи, в някои участъци с правилна четириъгълна форма. Максималната ширина достига до 4 м, но на изток върху улицата попадат основите на сграда от IV в. и реалните размери на платното не са известни (Обр. 12). Настилката беше разкрита под пласт деструкции – отухлен кирпич, фрагментирана строителна керамика, овъглена дървесина. В този пласт са открити монети на Антонин Пий (138 – 192) и Фаустина Стара (139 – 141). В кв. E2-E3 плочите са открити хлътнали в източна посока, поради което беше предположено наличие на канал. В кв. С7 това беше потвърдено – разкритият канал е изграден от камъни, споени с хоросан. Върху канала в този участък е запазена една плоча от настилката.

Стратиграфската ситуация, пластът деструкции върху уличната настилка и откритият археологически материал позволяват да допуснем, че кардото може да бъде датирано в първата половина на II в. Улицата вероятно престава да съществува скоро след построяването на крепостната стена. Близостта ѝ до крепостната стена може да е причина някои автори да разпознаят в нея *via sagularis*. Самата *via sagularis*, макар и коментирана в старите публикации¹⁵, не може да бъде локализирана на този обект. На този етап от проучванията сме склонни да приемем, че улица с функциите на *via sagularis* в този участък от града стена не е съществувала, а регистрираното в този участък *cardo* е част от първата улична мрежа на Сердика.

Водопровод и канализация. В средата на *decumanus maximus* и ранния *decumanus* има канали, зидани от камъни, споени с хоросан. В този под *decumanus maximus* е открита една монета на Юстин II (568-569 г.). От юг и от север в този канал са се вливали още два – в кв. E1 и E2/F2. Те са зидани с тухли и дъната им са застлани с тухли. Върху южния канал все още е запазена плоча от настилката на улицата. Централният канал е проследен и на запад, извън портата (кв. G2 и H2). До 4,5 м каналът продължава в западна посока и оттам извива на северозапад, успоредно на петоъгълната кула. Дъното и на този канал е било застлано с тухли. В района на входното пространство на портата, каналът е бил коригиран и изместен на север, като северната му страна става южна за новия канал, който също се развива успоредно на кулата и е проследен до върха ѝ, където изглежда е унищожен от строителните дей-

¹⁵ M. Stančeva, *Serdica au Ier – IVe s. de n. ère à la lumière des dernières recherches archéologiques*. - Bulletin del'Institut d'Archeologie, XXXVII, Sofia, 1987, 66-68.

ности в модерно време. Тази ситуация е регистрирана и при първите разкопки. В по-ранния канал открихме една монета от V в.

Извън портата, пред северната ѝ страница, бяха разкрити части от два успоредни водопровода, на разстояние ок. 0,20 м един от друг, разрушени при построяването на портата (кв. G2, северна периферия). Тези водопроводи са преминавали успоредно на улицата през целия град. Такава двойка водопроводи е имало и от южната страна на декумануса – те бяха проследени на обект Сердика Метростанция 8-II, сектор Юг¹⁶. Можем да допуснем, че те вероятно са функционирали едновременно с по-ранния канал под декумануса (V в.).

Освен каналите под улиците, на обекта са открити голямо количество глинени водопроводи и други зидани канали (повече от 100 линейни метра). Те свидетелстват за вида и посоките на водоснабдяването, както и за организацията на оттичане на отпадните води на града. В североизточния край на обекта е проучен канал, който преминава през крепостните стени (Обр. 13). Каналите са изградени както от камъни, така и от тухли. Някои са засводени. В градежа на един от тях са използвани тухли с печат на производителя (Обр. 14).

Обр. 11 – Decumanus II-IV в

Обр. 12 – Cardo

1. Бъдещето

Археологическият комплекс в района на Западната порта на Сердика впечатлява с монументалност и сравнително добро ниво на запазеност на руините. Той представлява важна част от тъканта на античния и ранновизантийски град. Научната информация, придобита по време на разкопките, както и състоянието на останките, позволи да започне работата по проект за изграждане на археологически парк „Западна порта на Сердика“¹⁷. Той предвижда консервация, реставрация, социализация и експониране на част от разкритите археологически ценности. Те ще бъдат разположени в паркова среда, която ще предоставя възможност за посе-

¹⁶ М. Иванов, *Обект „Метростанция 8-II“, гр. София, Античен период*, АОР през 2010 г., С. 2011, 316-319; Наблюдения на автора.

¹⁷ И. Борисова-Кацарова, Д. Барфончовска. *Западната порта на Сердика – археологическо проучване и възможности за експониране*. – Доклад, изнесен на юбилейна конференция в чест на проф. Л. Гетов, СУ „Св. Климент Охридски“, София, 6-7 ноември, 2015.

Обр. 13 – Канал през крепостните стени

Сл. 13 Канал кроз бедемско платно

Обр. 14 – Канал с тухли с печати на производител

Сл. 14 Канал од опека са печатом произвођача

тителите на обекта да се насладят на досега си с миналото в една приятна и рекреативна обстановка.

Експозиционното ниво ще включва структури главно от IV до VI в., които са най-представителни. Проектът е отворен и дава възможност, в отделни сектори, да бъдат представени и по-ранни структури, както и бъдещи археологически открития.

Консервационните дейности ще включват анастилоза и използването на обратими материали и техники, съобразени със съвременните изисквания за консервацията и реставрацията. Ще бъде акцентирано върху оригиналната субстанция на обекта и въздействието на руините в контекста на тяхното откриване. Откритата мозайка предстои да бъде експонирана *in situ*. Новите материали, когато се налага да бъдат използвани, ще бъдат максимално близки до оригиналните. Този проект претендира да бъде отворена система, съобразяваща се с бъдещите археологически проучвания. Последният археологически сезон доведе до нови, важни за историята и археологията на Сердика открития. Върху една сравнително малка площ, непосредствено на запад от западната градска порта, бяха разкрити атрактивни структури от три градоустройствени периода, ясно разграничими и разбираеми

за публиката. Осъществяването на проекта ще бъде неоспорим принос към опазването на археологическото наследство на София.

Илиана Борисова Кацарова

ЗАПАДНА КАПИЈА СЕРДИКЕ – О ПРОШЛОСТИ И БУДУЊНОСТИ

Археолошко налазиште „Западна капија Сердикe“ налази се у центру Софије, главног града Бугарске. Локалитет је истраживан у интервалу од 1974. до 1980. године. Главни циљ ископавања римског града је био откривање капије и северне куле, одбрамбеног зида на северу и куле троугаоне основе. Нова археолошка ископавања су предузета током 2011. са циљем реставрације Западне капије Сердикe. У току ископавања дошло се нових података у вези са развојем града у периоду антике од (II – VI век н.е.), датовањем фортификација. Први одбрамбени зид изграђен је између 176. и 180. за време владавине Марка Аурелија и Комода. Данас постоје подаци да је зид претрпео интервенције и средином петог века. Археолошки комплекс Западна капија Сердикe поседује импозантне градитељске карактеристике и може се рећи да је упркос степену девастације реч о изузетно добро очуваној структури, будућег Археолошког парка „Западна капија Сердикe“.